הצעה להרחבת גבולותיה המושגיים של הציונות

ארנון דגני

אפיון התנועה הציונית כפרויקט קולוניאליסטי נתפס אצל רבים בישראל כניסיון לדה-לגיטימציה פוליטית יותר מאשר כניתוח ענייני. אולם כאשר מיישמים על הציונות את תאוריית הקולוניאליזם ההתיישבותי במלוא מורכבותה, אפשר לראות כי מגמות בתנועה ההיסטורית ששאפו לשילוב שוויוני של הפלסטינים בסדר פוליטי משותף – מגמות שנתפסות כיום כשוליות וכלא אותנטיות – משקפות דווקא היגיון פוליטי יסודי של הציונות, לא פחות מהזרמים האתנו-טהרניים שבה

מרץ 2019

"ר ש לו לכל קורא מושג כללי על דברי ימי ההתיישבות של ארצות אחרות. אני מציע לו להיזכר בכל הדוגמאות הידועות; ויואיל-נא לאחר בדיקת כל הרשימה לנסות ולמצוא לכל הפחות מקרה אחד, שבו נעשתה ההתיישבות בהסכמתם של ילידי המקום. לא היה מקרה כזה". כך כותב זאב ז'בוטינסקי במסתו הידועה "על קיר הברזל", מפת הדרכים הרוויזיוניסטית שלו לתנועה הציונית. במסה זו הוא תוקף את שאיפת הזרם המרכזי בציונות להגיע לפשרה עם תושביה הערביים של פלשתינה המנדטורית. מול גישה זו הוא מחייב את התבצרותה של התנועה הציונית מאחורי "קיר ברזל" עד שיושג רוב יהודי בארץ.

דברים אלה של ז'בוטינסקי מעניינים בעיקר מכיוון שהוא בונה את טיעונו על בסיס ההנחה שהציונות ניצבת בפני אותה בעיית יסוד שבה נתקלה כל תנועת התיישבות היסטורית: היא מקימה ריבונות חדשה באופן המערער על מעמדם של הילידים בארץ, והם מגיבים בהתאם - במאבק.

אילו הייתה מסתו של ז'בוטינסקי מתפרסמת כיום בישראל, אין זה מן הנמנע שהייתה זוכה לתגובות קשות מכל קצוות הקשת הפוליטית הציונית. הצגת הסכסוך במונחים של מאבק בין מתיישבים לילידים נחשבת כיום אצל רוב הישראלים היהודים לעמדה "קיצונית", עוינת וחסרת בסיס, או לכל הפחות לעמדה שאינה רלוונטית בפתח העשור השמיני למדינת ישראל. כאשר חוקרים מאפיינים את הציונות במונחים אלו של קולוניאליזם התיישבותי, הדבר נתפס לרוב כניסיון לניגוח פוליטי יותר מאשר כניתוח מחקרי רציני.

יש בכך מידה רבה של צדק. רבים ממי שחוקרים את הציונות במסגרת גישת הקולוניאליזם ההתיישבותי (settler-colonial studies) באוניברסיטאות בארצות הברית, ולאחרונה גם בישראל, בעצם מבקשים לומר שהציונות, בהיותה סוג של קולוניאליזם, איננה לגיטימית. אולם זוהי עמדה פוליטית שמקורה אינה בגישת המחקר עצמה אלא במי שמשתמשים בה, לרוב תוך כדי רידוד התאוריה ובלבול מושגי.

למעשה, כאשר בוחנים לעומק את הרלוונטיות של תאוריית הקולוניאליזם ההתיישבותי בהקשר של הציונות, מגיעים לתובנה שונה בתכלית מזו של המבקשים להוקיע אותה. באופן פרדוקסלי לכאורה, גישת הקולוניאליזם ההתיישבותי מראה כי מגמות משלבות ושוויוניות ביחס לפלסטינים בהיסטוריה הציונית - מגמות שנתפסות כיום כשוליות וכלא משמעותיות - משקפות למעשה היגיון פוליטי יסודי ומרכזי של התנועה הציונית.

עד תחילת שנות השלושים, לפני עליית הנאצים לשלטון ולפני שהתנועה הלאומית הפלסטינית עוררה התנגדות אלימה וסדורה נגד המנדט והיישוב היהודי, הן הימין הן השמאל הציוני טוו חזונות של חיים עתידיים שוויוניים עם הפלסטינים. בשנים אלו, מודל מדינת הלאום היהודי כפי שאנו מכירים אותו כיום - מודל של הגמוניה יהודית על מוסדות המדינה - לא היה המודל הדומיננטי בציונות. בלב השיח הפוליטי של היישוב ניצבו מודלים של אוטונומיה, פדרציה, אחווה פועלית אינטרנציונלית, דו-לאומיות ורב-לאומיות. גם מנהיגיה הבולטים ביותר של התנועה הציונית ההיסטורית, בן-גוריון וז׳בוטינסקי, לא אימצו בתקופה ההיא חזון של מדינת לאום יהודית במתכונת שבה לבסוף הוקמה בשנת 1948. מגמות אלו נחלשו מאוד בשנות השלושים, ובעיקר לאחר מלחמת 1948, אך המשיכו להתקיים לאורך כל שנות המדינה, גם אם במופעים מוגבלים יחסית של מאמץ סוציאל-דמוקרטי או ליברלי לשלב את הפלסטינים אזרחי ישראל במדינה באופן שוויוני.

המגמות האלה נדחקו הצידה - וביתר שאת עם ההתדרדרות הנוכחית ביחסי יהודים-ערבים - על ידי הזיכרון ההיסטורי והמחקר העכשווי, התופסים את הציונות כתנועה לאומית שבבסיסה השאיפה להקים מדינת לאום שבה לקבוצה האתנו-תרבותית של היהודים יש בעלות בלעדית על מוסדות המדינה. חזונות ציוניים אחרים, שוויוניים יותר, נתפסים כיום כלא-אותנטיים, כשוליים, ואפילו כחיצוניים לציונות, כלומר ככאלה שאינם משקפים את ההיגיון הפוליטי העמוק של הפרויקט הציוני.

כדי להבין את מרכזיותן של המגמות המשלבות, השוויוניות או הדו-לאומיות בהיסטוריה הציונית, את האופן שבו הן משקפות את ההיגיון הפוליטי העמוק של הפרויקט הציוני ואולי אף את הפוטנציאל הטמון בהן, נדרשת הבנה מקיפה יותר של תאוריית הקולוניאליזם ההתיישבותי.

לא רק "צרת היהודים"

חשיבותה של גישת הקולוניאליזם ההתיישבותי לחקר הסכסוך הישראלי-פלסטיני נובעת במידה רבה מהעובדה שהמחקר על הסכסוך קפא על שמריו בשנים האחרונות. סיבה מרכזית לכך היא שרוב החוקרים בתחום מאמצים כיום את פרדיגמת הלאומיות, המציגה את הסכסוך כמאבק בין שתי תנועות לאומיות - הציונות והלאומיות הפלסטינית - שכל אחת מהן טוענת כי חלקת ארץ מסוימת, ארץ ישראל/פלסטין, נמצאת בבעלותה הבלעדית. למעשה, רובנו ממשיגים כך את הסכסוך, כריב נדל"ני בין שתי תנועות לאומיות.

גם אם ברור שהציונות נוצרה מתוך מרקחה של לאומיות באירופה, וגם אם אין ספק שהרגשות בלבבות הציוניים והפלסטיניים היו רגשות לאומיים, לפרדיגמת הלאומיות שהתבססה במחקר יש חולשות אנליטיות של ממש. פרדיגמה זו תופסת את ההתנגשות בין הציונות לפלסטינים כתהליך שבו שתי התנועות הלאומיות אינן חדירות

זו לזו ואינן מעצבות זו את זו באופן מכונן ועמוק. למעשה, רוב המחקר על השיח הציוני הקלאסי מדגיש את השפעותיה העמוקות של הסביבה האידאולוגית הגועשת של אירופה בסוף המאה התשע-עשרה ומתעלם מהממד המכונן של המפגש הציוני-ערבי בפלשתינה העות'מאנית והמנדטורית. לצד האנטישמיות האתנית, שהיה לה תפקיד מרכזי בהיווסדותה של הציונות, ידוע כי הציונות ספגה מהנאורות, מהרומנטיות, מהמרקסיזם וכן מהסביבה הרב-לאומית במדינות מזרח אירופה ומרכזה. לעיתים נדמה כי מלאכת חקר הציונות מצטמצמת לכדי איתור איזה מהזרמים האירופיים האלה הוא הדומיננטי בתערובת הציונות, וכי היא מתעלמת מהשפעות המפגש בין התנועה הציונית לילידי הארץ הערבים ומההתנגשות ביניהם. אמנם היסטוריונים המשתייכים לפרדיגמת הלאומיות מכירים בהשפעות הדדיות של המפגש בין הפלסטינים ובין התנועה הציונית, אבל השפעות אלו משולות להסטת כדור ביליארד ממסלולו, הסטה שאינה כרוכה בשינוי יסודי בצורתו של הכדור.

כאן מתגלה יתרונה הבולט של גישת הקולוניאליזם ההתיישבותי על פני פרדיגמת הלאומיות: היא מזהה את הציונות כתנועה שהתעצבה והתכוננה לא רק ביחס ל"צרת היהודים" של אירופה, בניסוחו של אחד העם - אלא גם ביחס ל"שאלה הערבית" של ארץ ישראל/פלסטין. גישת הקולוניאליזם ההתיישבותי מניחה כי קיימים יחסי גומלין מכוננים בין יליד ובין מתיישב. היא אינה מסתפקת בבחינתן של שתי קבוצות הנתונות בסכסוך, אלא חוקרת כיצד סכסוך יוצר שתי קבוצות. גישה זו מציפה אל פני השטח את העובדה כי המתיישבים עצמם, השקפותיהם על לאום וגזע, נטיותיהם הפוליטיות, ערכיהם התרבותיים, אדיקותם הדתית, ועוד תכונות - כל אלה מתקיימים ומתעצבים גם ביחס לנוכחותה של הקהילה הילידית ולאיום הפוליטי ולעיתים גם הקיומי שהיא מהווה, כלומר גם ביחס להתנגדותה לפרויקט ההתיישבותי.

כך למשל הסוציולוג גרשון שפיר, שבמחקרו השווה את הציונות לתנועות התיישבות אחרות, טען כי ההגמוניה של תנועת העבודה בתוך התנועה הציונית לא הייתה רק תוצאה של מנהיגות כריזמטית ושל אידאולוגיה שקסמה ליהודים זעיר-בורגנים מזרח-אירופיים. הוא הראה כי בהיעדר אפשרויות תעסוקה יציבות ששכר סביר בצידן עבור העולים הציונים, האידאולוגיה ההתיישבותית של הציונות העובדת קידמה את מודל הקיבוצים, שאינו מוכוון רווח, כמודל כלכלי יעיל שיאפשר ליישב מספר גדול של אנשים ולבסס את האחיזה הציונית בקרקע. שפיר הראה גם כי מכיוון שהערבים היו מוכנים לעבוד במשק היהודי בתנאים ירודים יחסית ויצרו חסם בפני עלייתם וקליטתם של מתיישבים יהודים נוספים, האידאולוגיה האתנו-לאומית של הציונות העובדת קידמה את עקרון אי-העסקתם של פועלים ערבים - "עבודה עברית" - וכך יצרה הזדמנויות עבודה ליהודים שהגיעו זה עתה מהנכר.

השאיפה להעלמה

גישת הקולוניאליזם ההתיישבותי אינה מסתפקת בטענה הכללית כי המפגש בין המתיישבים לילידים מעצב ומכונן את שני הצדדים. היא גם מזהה ביחסים ביניהם דפוסים ספציפיים שמופיעים שוב ושוב בתנועות התיישבות. כדי להבין את טיב הדפוסים האלה, חשוב קודם כול להבדיל בין הקולוניאליזם ההתיישבותי ובין מקרים של קולוניאליזם "רגיל", המכונה גם קולוניאליזם כובש. חוקרים רבים מדי - הן כאלה השוללים את גישת הקולוניאליזם ההתיישבותי, הן כאלה התומכים בה - אינם עורכים את ההבחנה הזאת בין שני המושגים, ויוצרים בלבול רב.

אין ספק ששני סוגי המשטרים הללו דומים במידה מסוימת. הן הכובש הקולוניאלי הן המתיישב הקולוניאלי הגיעו לארץ ההתיישבות לא כמהגרים המעוניינים להצטרף לסדר החברתי והפוליטי הקיים באותה ארץ, אלא כמי ששואפים לבסס סדר פוליטי חדש. בשני המקרים, המרוויחה מהסדר החדש הזה הייתה לרוב החברה האירופית, ומי ששילמה את המחיר הייתה האוכלוסייה הילידית שאותה היא שיעבדה או חיסלה. עם זאת, לצד הדמיון בין שני סוגי הקולוניאליזם, ואפילו הסימביוזה ביניהם, שתי התופעות נבדלות זו מזו.

הקולוניאליזם הכובש מאופיין במאמציה של מדינת אם להחיל את ריבונותה בארץ ההתיישבות, לעיתים קרובות - אך לא תמיד - באמצעות הקמת קולוניות שמטרתן ניצול כלכלי של המשאבים המקומיים. לשם כך נדרש הכובש הקולוניאלי לשלוט ביליד ולנצלו (על כן לעיתים מכונה משטר זה "קולוניאליזם נצלני", exploitation colonialism). דוגמה מוכרת היא כמובן הקולוניות הבריטיות בהודו.

הקולוניאליזם ההתיישבותי (settler colonialism), לעומת זאת, שמאפיין את ההיסטוריה של ארצות הברית, קנדה, אוסטרליה, ניו זילנד, דרום אפריקה וכן כמה התיישבויות באמריקה הלטינית, נוטה לריבונות עצמית. אף שהתיישבויות קולוניאליות לעיתים קרובות מתחילות את דרכן כשלוחות של מדינת אם מוגדרת, כמו בריטניה או ספרד, בשלב מסוים כולן ללא יוצא מן הכלל רואות את עצמן כמנותקות מאותה מדינה ודורשות זכויות ריבוניות במידה כזו או אחרת. במילים אחרות, המתיישב הקולוניאלי שונה מהכובש הקולוניאלי בכך שהוא איננו שואף להרחיב לארץ ההתיישבות את ריבונותה של מדינת האם אלא להקים ריבונות חדשה, ולעיתים אפילו נלחם למען עצמאותו נגד מדינת האם שהגיע ממנה.

החוקר האוסטרלי פטריק וולף (Wolfe) היטיב להמשיג באופן קולע הבדל משמעותי נוסף בין שני המשטרים: הקולוניאליזם הכובש מבקש לנצל (to exploit) את הילידים, ואילו הקולוניאליזם ההתיישבותי מבקש "להעלים" (to eliminate) אותו. לעומת הקולוניאליסט הכובש, השואף לשלוט ביליד על מנת לנצלו, לטיפוס האידיאלי של המתיישב אין שאיפת שליטה כזאת; הוא מבקש להחליף את הילידים ואף להפוך לילידים בעצמו.

כובשים קולוניאליסטים, כגון הבריטים בהודו או הצרפתים בסנגל, נהגו לדכא ולמשמע את האוכלוסיות המוכפפות להם. אך לא היה להם אינטרס להשמידן כליל, כי אם אין את מי לנצל - אין טעם באימפריה. בדמיונם ראו עתיד שבו הילידים כפופים להיררכיה הקולוניאלית. מתיישבים קולוניאליים, לעומת זאת, ראו באידיאל שבדמיונם ארץ ריקה מילידים. בשל רצונם לרשת את הארץ מידי היליד, לא היה להם אינטרס מובנה לפתח תלות בכוח העבודה של היליד. כאשר הצטרכו כוח עבודה זול העדיפו "לייבא" אוכלוסיות חדשות שהצטרפו לחברה המתיישבת, לרוב במעמד נחות. היליד היה עבורם בעיקר איום קיומי שיש להיפטר ממנו. זו הסיבה שילידים במקרים של קולוניאליזם התיישבותי לרוב סובלים מאלימות חריפה ועוברים פגיעה דמוגרפית אנושה בידי המתיישבים, שעולים על אדמותיהם ושואפים להחליפם.

אולם וולף הראה כי תהליך ה"העלמה" שמאפיין מערכות יחסים קולוניאליות התיישבותיות, שלרוב מתבטא בטיהור אתני ולעיתים אפילו בג'נוסייד, מתבצע גם בדרכים אחרות - למשל בהטמעתו הפוליטית, התרבותית, ולעיתים אף הפיזית של היליד בחברת המתיישבים. זוהי אחת מתובנות המחקר החשובות ביותר של וולף. המטרה העיקרית של מאמצי ההטמעה היא להעלים את האיום החיצוני שמציב היליד על ריבונות המתיישבים ולהשריש את נוכחותם הקבועה של המתיישבים בארץ ההתיישבות. היעד הנחשק ביותר של כל פרויקט התיישבותי הוא הפיכתו של מתיישב זר ליליד בן בית. בסופו של דבר, היחידים שיכולים לאשרר באופן מוחלט את הפיכתו של המתיישב ליליד, לפחות מבחינה פוליטית, הם הילידים עצמם. דוגמה מוכרת של הכרה שכזו היא ההכרזות הבילטרליות בין לבנים לשחורים שהביאו לסיום האפרטהייד בדרום אפריקה.

פרויקטים קולוניאליים התיישבותיים נוקטים מדיניות המשלבת את היליד במערכות הפוליטיות של מדינת המתיישב, אם במסגרות של אוטונומיה כמו השמורות בארצות הברית, אם באמצעות שילוב הילידים במארג רב-תרבותי ליברלי כגון זה שקיים בקנדה, באוסטרליה ובניו זילנד, ואם באמצעות ניסוחה של זהות לאומית היברידית המעלה על נס את השילוב בין המתיישב האירופי ליליד. לרוב תהליך זה מתרחש לאחר שהמתיישבים מבצעים טיהור אתני שמצמצם משמעותית את האוכלוסייה הילידית, אבל לא תמיד כך הדבר. בניו זילנד, למשל, המושבה הלבנה הוקמה בראשיתה כמעין איחוד דו-לאומי בריטי-מאורי. כאשר עברה ניו זילנד לניהול עצמי, שמרו הלבנים והמאורים על המבנה הדו-לאומי.

לשם השוואה, אף שמשטרים קולוניאליים כובשים שילמו לעיתים מס שפתיים ורוממו ילידים לדרגה של קאסטה שלטת כדי להראות כי הם משלבים אוכלוסיות ילידיות בניהול האימפריאלי, האינטרסים שבלב המערכת הקולוניאלית הכובשת חייבו שמירה קנאית על גבולות ההיררכיה המשפטית, האתנית והתרבותית בין אזרח מדינת האם ובין הנתין תושב הקולוניה.

לעומת זאת, בקולוניאליזם התיישבותי, בשלבים מתקדמים של תהליך שילוב הילידים במערכת הפוליטית שורר שוויון פוליטי, פורמלית לפחות, בין המתיישב ובין האוכלוסייה הילידית ששרדה לאחר האלימות שהופנתה כלפיה. על כך כמובן נדרשים הילידים לשלם מחיר גבוה: הענקת האזרחות מאפשרת למסמס את חוב הדמים (וגזל האדמה) שצברה כלפיהם מדינת המתיישבים ולהסדירו בתוך מסגרת דמוקרטית-קונסנזואלית, הכוללת מחוות פיוס ושילוב תרבות היליד בתרבות הלאומית של המתיישב. נוסף על כך, האזרחות והשוויון הפוליטי מקשים על הילידים לגבש זהות פוליטית נפרדת המתבססת על קהילתם, שהתקיימה עוד קודם למדינה, כלומר על בסיס העובדה ש"היו כאן קודם".

רבים מחוקרי מדעי החברה והרוח, ובהם גם כותב שורות אלו, מתקשים לעיתים לקבל את גישת המחקר הקרה הרואה בגירוש, ואפילו בג'נוסייד, תופעה שהשלכותיה המבניות דומות להענקת אזרחות. יש תוקף לטענה כי טיהור אתני ושילוב שוויוני של ילידים מגלמים שתי דרכים שונות ל"העלמת" ילידים במסגרת קולוניאליזם התיישבותי, אולם אין לשכוח כי מאחורי הניסוח הזה קיים סבל אנושי שקשה לתארו. אך זהו בדיוק ההיבט החמקמק ביותר של התאוריה, והוא בא לידי ביטוי בהיסטוריה של הציונות ובהתגלמותה כיום.

הציונות השוויונית הנשכחת

לתנועה הציונית יש כמה מאפיינים שלכאורה מקשים את שילובה במסגרת הקולוניאליזם ההתיישבותי שהוצגה עד כה. חשוב מכול, היא תפסה עצמה במונחים לאומיים ועוד לפני תחילת ההתיישבות החלה להתארגן באירופה כתנועה המבקשת לייצג קולקטיב לאומי. אי אפשר גם להתעלם מהזיקה התרבותית העמוקה והעתיקה של יהודים לארץ ישראל, או מהעובדה שבקרב הילידים הייתה אוכלוסייה לא מבוטלת של יהודים שהזדהו עם המתיישבים החדשים במידה כזו או אחרת, ושהמתיישבים הזדהו עימם.

אך בפועל, ההיבטים הללו, הייחודיים לציונות, אינם משנים את העובדה הפשוטה שמרגע שנבחרה ארץ ישראל כיעד להתיישבות נאלצו הציונים להתמודד עם אותם מתחים שהיו קיימים בפרויקטים התיישבותיים אחרים. בראש ובראשונה, המתיישבים היהודים שבאו לפלשתינה המנדטורית ביקשו לבסס ריבונות יהודית עצמאית - סדר פוליטי הנפרד מזה המקומי ומנותק מהילידים. כך, למשל, המתיישבים הציונים לא ששו להסתמך על כוח העבודה של האוכלוסייה הילידית, ולמעשה מהעלייה השנייה אפילו ניסחו את אידאולוגיית "העבודה העברית"

המתנגדת לשימוש בכוח עבודה ערבי. ואף שהציונים היו לרוב מוכנים להכיר בלגיטימיות של האימפריה העות'מאנית, הם לא שאפו להשתלב בסדר הקיים של היישוב הישן ובשיטת המילֶת העות'מאנית, שהכירה בקהילות דתיות.

יתרה מזו, כמו פרויקטים התיישבותיים אחרים גם התנועה הציונות שאפה לאיין את האיום הילידי באמצעות "העלמתו". במלחמת 1948 נראה כי הציונים פעלו באופן קולוניאלי התיישבותי קלאסי: עם התבססותם במדינה הריבונית הפוסט-מנדטורית הם גירשו קהילות פלסטיניות והביאו לבריחתן של קהילות אחרות, ובסופו של דבר גרמו לעקירתם של מאות אלפי פלסטינים. גם אם מידת האחריות הישראלית לבעיית הפליטים הרחבה עדיין שנויה במחלוקת, כיום אין עוררין שבמלחמה ערכה ישראל בחזיתות מסוימות טרנספר של אוכלוסייה פלסטינית, וחשוב מכך - אחרי המלחמה היא מנעה באופן נחרץ את שובם של פלסטינים לביתם. לאחרונה אף התגלה כי עד 1956 היו תוכניות מגירה קונקרטיות לערוך טרנספר של ערביי המשולש שנותרו בישראל.

מגמות אתנו-טהרניות, שמתבטאות בתקווה שהאוכלוסייה הערבית תפנה את מקומה למתיישבים יהודים, אם מרצונן אם באמצעות "עידוד" חיצוני, אכן ליוו את הציונות לאורך כל שנותיה, והן נוכחות בישראל גם כיום. אולם כדי להסביר מגמות אלו בציונות יכולנו להסתפק בפרדיגמת הלאומיות מבלי להזדקק לגישת הקולוניאליזם ההתיישבותי, שכן גם תנועות לאומיות שאפו ליצור הומוגניות אתנית במרחבים שבהן ביקשו לממש את לאומיותן.

היתרון המשמעותי ביותר של תאוריית הקולוניאליזם ההתיישבותי מתגלה דווקא במקום אחר: היא מראה כי השאיפה ל"העלמת" הילידים התבטאה בעשורים הראשונים של הציונות בעיקר בחתירה לאינטגרציה שלהם בסדר פוליטי דמוקרטי שוויוני. כפי שדמיטרי שומסקי מראה בספרו החדש, *Beyond the Nation State*, עד סוף שנות העשרים של המאה העשרים ניסח הזרם המרכזי של המתיישבים הציונים חזונות פוליטיים רב-לאומיים, דו-לאומיים, אוטונומיים או פדרטיביים: אוטונומיה יהודית תחת האימפריה העות'מאנית המוסלמית, מדינה דו-לאומית, מדינה יהודית בפדרציה עם מדינה ערבית גדולה, פדרציה עם הערבים בארץ ישראל, מדינה יהודית תחת חבר העמים הבריטי - בכל אלה השאיפה ל"העלמת" הילידי התבטאה באינטגרציה פוליטית שוויונית. הקולוניאליזם ההתיישבותי מאפשר להסביר את הדומיננטיות של הפרויקטים המשלבים השוויוניים הללו. אם אינך יכול להביס אותם ולהעלים אותם, צרף אותם.

אין ספק שמרכזיותן של המגמות המשלבות והשוויוניות בציונות קשורה במידה רבה בעובדה שהתנועה הציונית עלתה בתקופה מאוחרת יחסית לפרויקטי ההתיישבות ההיסטוריים, בעידן עלייתם של משטרים דמוקרטיים. כפי שמראים גם ממצאיו של שומסקי, ברור כי הציונות הצומחת הושפעה מסביבתה הרב-לאומית האירופית, שכללה הסדרים חוקתיים ושוויוניים בין קבוצות אתניות מגוונות. אך ההקשר האירופי הזה אינו מספק הסבר ממצה למגמות השילוב ולשינויים המקומיים במגמות הללו, שהם גם תוצרים מובהקים של הדינמיקות המקומיות. יתרה מזו, תאוריית הקולוניאליזם ההתיישבותי אינה מבקשת להסביר רק את עצם נוכחותן של המגמות המשלבות השוויוניות, אלא גם להבין איזה תפקיד שיחקו בהקשר המקומי. הדמוקרטיה הליברלית - שבאירופה שימשה אמצעי לשילובן של קבוצות פריפריאליות כמו הפריפריה הסוציו-כלכלית - שימשה בהקשר הקולוניאלי-התיישבותי אמצעי להתמודדות עם האיום שהילידים הציבו מול המתיישבים.

ואכן, סיבה בולטת למגמות המשלבות והשוויוניות היא התבססותה של הציונות בארץ שהייתה מחוז של האימפריה העות'מאנית, ישות פוליטית בתהליכי מודרניזציה מואצים, עם אוכלוסייה ילידית "חזקה" יחסית. הפלסטינים היו עירוניים בחלקם, בעלי תודעה פוליטית קולקטיבית עות'מאנית, ומהר מאוד הביעו התנגדות

נחרצת לרעיון שלזרים אשר הגיעו זה עתה ממזרח אירופה תהיה בעלות קיבוצית כלשהי על הארץ. מכיוון שלמתיישבים הציונים לא היו יכולות צבאיות מרשימות, הם לא יכלו לדמיין את היעלמות הילידים באותה קלות שבה דמיינו זאת מתיישבים אחרים במקומות אחרים. כתוצאה מכך נוצרה דינמיקה שבה כדי לקיים פרויקט התיישבותי יהודי בארץ ישראל היה צריך לדמיין מצב פוליטי שבו תיתכן השלמה ילידית עם הנוכחות היהודית, ומצב כזה דרש מסגרת פוליטית משלבת ושוויונית עם הילידים. לכן השאיפה הקולוניאלית ההתיישבותית ל"העלמת" האיום הילידי המקומי דווקא דחפה את הציונות מראשיתה לדמיין מסגרת פוליטית עתידית שתהיה מסוגלת להכיל את היליד במעמד פוליטי שוויוני או כמעט שוויוני עם המתיישב, ותאיין את זרותו של המתיישב ואת ילידיותו הבלעדית של היליד.

אם כן, גישת המחקר של הקולוניאליזם ההתיישבותי מאפשרת להרחיב את הגבולות המושגיים של הציונות ואת היסודות המכוננים שלה. היא מבהירה כי הציונות אינה תנועה פשוטה של לאומיות יהודית שכל שאיפתה היא להקים "בית לאומי" ליהודים, אלא תנועה שגם ביקשה להפוך מתיישבים לבני בית בארץ שבה הם זרים, ולשם כך כללה בתוכה גם מגמות אידאולוגיות דומיננטיות של אינטגרציה אזרחית ושל שוויון, שהתייחסו ליהודים ולערבים כאל שני חלקים המרכיבים פרויקט פוליטי משותף או בעל יסודות משותפים. מגמות אלו שיקפו את ההיגיון הפוליטי הציוני במידה לא פחותה מהמגמות האתנו-טהרניות.

עם זאת, הזיכרון ההיסטורי מדגיש בעיקר את האידאולוגיה שחתרה להגמוניה יהודית לאומית על מוסדות המדינה. אידאולוגיה זו השתרשה משנות השלושים ואילך, במידה רבה בעקבות עליית הנאצים ובעקבות השואה; אלה עיצבו מחדש את הציונות בדמות תנועת הצלה מפני רצח עם, והדגישו את שורשיה כתנועה המתמודדת עם האנטישמיות הגזעית. בד בבד עם התמורות באירופה, הפלסטינים עצמם סירבו להיעתר לביטויי הציונות השוויונית ולחלוק את ריבונות הארץ עם מי שהגיעו זה מכבר, ותרמו גם הם להתפוגגות המגמות המשלבות. האתנו-טהרנות היהודית התחזקה מאוד בשנים אלו לאור התגברות האלימות הפלסטינית נגד היישוב ונגד הבריטים, במיוחד מאז המרד הערבי הגדול ב-1936. כאמור, מלחמת 1948 הייתה נקודת השיא של התהליך הזה.

כך או כך, גישת הקולוניאליזם ההתיישבותי חושפת כאן יתרון נוסף בניתוח של הסכסוך: היא מאפשרת לנו לראות ששתי מגמות סותרות לכאורה, שמתגלות לאורך ההיסטוריה של הציונות - המגמה האתנו-טהרנית, שבגילומה הקיצוני ביותר מבקשת להיפטר מהילידים במרחב הפוליטי באמצעות טיהור אתני, והמגמה המשלבת השוויונית, המבקשת לערוך אינטגרציה של הילידים במסגרת פוליטית משותפת - לא רק שאינן סותרות זו את זו, אלא הן שני מופעים היסטוריים שנובעים מתוך אותו היגיון פוליטי. שתי המגמות הללו מקורן באותו הפרויקט: זהו מאמץ ה"העלמה" הקולוניאלי ההתיישבותי.

פרויקט הישראליות

התאוריה של הקולוניאליזם ההתיישבותי רלוונטית לא רק להבנת הציונות ההיסטורית. היא גם יכולה ללמד אותנו רבות על תהליכים מרכזיים בהיסטוריה של ישראל, שמעצבים אותה עד היום.

במהלך שנות קיומה של המדינה ניסו ממשלות ישראל וגורמים ממסדיים אחרים, ובראשם ההסתדרות הכללית, להנחיל באמצעים שונים זהות אזרחית ישראלית לאוכלוסייה הפלסטינית בישראל. את הזהות הישראלית הזאת, שמעולם לא אומצה רשמית על ידי הציונות ובוודאי לא על ידי הפלסטינים, אפשר להבין לא רק כתוצר

לוואי תרבותי של הציונות אלא גם כזהות ציונית "על-יהודית" ששאפה לכנס אליה יהודים אך גם ערבים, באופן שייצר הכרה הדדית בין השניים ויבסס את קליטתם של מי שהגיעו לארץ לא מכבר.

אומנם מעולם לא הוצהר במפורש כי מפעל ה"ישראליות" הוא הפרויקט הלאומי העיקרי של המדינה, ומעולם לא נשמעה קריאה ציונית ברורה לנתק בין המדינה ובין זהותה היהודית, אך מדינת ישראל נחלה הצלחות בשילובם האזרחי של הילידים הערבים אשר נותרו בה לאחר הנכבה, ורובם ככולם הסכימו - או נאלצו להסכים - לקבל את כללי המשחק הציוני. הממשל הצבאי הנוקשה שהמדינה החילה על הערבים אמנם עמד בניגוד למגמה זו, אך חומרתו הוקלה בהדרגה. יתר על כן, מאז קום המדינה ועד לביטולו בדצמבר 1966 עורר הממשל התנגדות של ממש בקרב גורמים ציוניים מכל גווני הקשת הפוליטית, והם התריעו במפורש כי הוא פוגע בהשתלבותם של הערבים בחיי המדינה ואף עשו זאת במונחים "ציוניים". בהקשר זה אפשר לסכם ולומר כי יחסה של ישראל לפלסטינים אזרחי ישראל התאפיין במאמצי הטמעתם בסדר הפוליטי, אף שאלה לא נעשו במסגרת שוויונית.

אלא שלא ניתן לתאר את כל ההיסטוריה של ישראל במונחים של קולוניאליזם התיישבותי, ואין כאן יומרה לטעון שהציונות היא מופע של קולוניאליזם התיישבותי טהור. התאוריה עצמה מתארת ביטויים של קולוניאליזם התיישבותי וביטויים של קולוניאליזם כובש שהתקיימו בו-זמנית באותם מקרים היסטוריים. לדוגמה, עד היום לא נפרדו לחלוטין המתיישבים הקנדים, הניו-זילנדים והאוסטרלים מהאימפריה הבריטית. במקרים אחרים התפתחה מערכת יחסים של ניצול בין מתיישבים לילידים, כפי שקרה באופן מובהק בדרום אפריקה. מדינת ישראל אף היא דוגמה לערבוב בין יסודות קולוניאליזם התיישבותי ויסודות קולוניאליזם כובש.

מאז סוף המאה התשע-עשרה, דרך 1948 ועד לעשורים הראשונים לעצמאותה של ישראל נראה כי המודל הדומיננטי בציונות היה זה של הקולוניאליזם ההתיישבותי. מאות אלפי יהודים עברו או הועברו לארץ ישראל, ומאות אלפי לא-יהודים ילידים עברו או הועברו ממנה. המיעוט הילידי שנותר בגבולות המדינה שולב בחברה, גם אם במדרגים הנמוכים ביותר.

מאז יוני 1967 ניצבת ישראל בפני טריטוריה גדולה שכוללת אוכלוסייה ילידית גדולה הרבה יותר. גם אם היו מי שרצו בריקון השטחים מהתושבים הילידיים - כפי שרווח במשטר הקולוניאליזם ההתיישבותי - הנסיבות הבינלאומיות לא אפשרו לעשות זאת כפי שנעשה ב-1948 (וטוב שכך). הטמעתם של תושבי השטחים כאזרחים ישראלים גם היא לא נשקלה ברצינות. לעומת זאת, הכלכלה הפלסטינית בשטחים נוצלה על ידי מדינת האם הישראלית, בפרט באמצעות שימוש בכוח עבודה פלסטיני זול ובקרקעות. כך זנחה ישראל בהדרגה את הפוטנציאל המשלב והשוויוני של הפרויקט הקולוניאלי ההתיישבותי ויצרה בשטחים הכבושים משטר המבוסס על עליונות אתנו-לאומית ולא על העלמה: משטר קולוניאלי כובש ולא קולוניאלי מתיישב. על כן, שנת 1967 היא השנה שבה החלו להתגבר דפוסים של קולוניאליזם כובש בין היהודים והפלסטינים.

ההמשגה שמספקת תאוריית הקולוניאליזם ההתיישבותי מדגישה את ההבדל שבין פרויקט ההתיישבות לפני קום המדינה ובשנותיה הראשונות ובין ההתיישבות בשטחים. לפני 1948 מתיישבים יהודים עקרו מאירופה אל המזרח התיכון בשם ריבונות יהודית חדשה, ולא בשם מדינת אם, ואילו אחרי 1967 נשאו עימם המתיישבים את ריבונותה של אותה המדינה שיצאו ממנה - מדינת ישראל. הזרם המרכזי של המתנחלים למעשה מרחיב

בהתיישבותו את הריבונות הישראלית ותלותו בישראל עצומה. ואף שבקרב הנהגת המתנחלים יש מי ששואפים "להעלים" את הפלסטינים, מדיניותה של ישראל לא הצליחה להקטין את מספר התושבים הפלסטינים בשטחים.

ההיסטוריה של הסכסוך איננה לינארית כמובן. לדוגמה, את עידן אוסלו בשנות התשעים אפשר לפרש כניסיון של גורמים בישראל דווקא לבסס מחדש את הדפוסים של הקולוניאליזם ההתיישבותי ולזנוח את הקולוניאליזם הכובש, שהתבסס בשטחים אחרי 1967. ואכן, מוטיבציה מרכזית מאחורי תמיכת השמאל הציוני בפתרון שתי המדינות הייתה פוטנציאל ה"העלמה" המסיבי של אוכלוסייה ילידית - לא באמצעות ג'נוסייד, לא באמצעות טיהור אתני ולא באמצעות שילוב אזרחי, אלא באמצעות הפרדה: שרטוט גבולות המדינה מחדש באופן כזה שיכיל מינימום פלסטינים.

לצד השאיפה להעלים מיליוני פלסטינים מתחומי ריבונות המדינה, שנות אוסלו התאפיינו גם בהתגברות מסוימת של מאמץ ההטמעה של הפלסטינים אזרחי ישראל. אין זה מקרה שבתקופה ההיא, כשנראה היה כי ישראל זונחת את הקולוניאליזם של הכיבוש ופונה לעבר ייצובו של פרויקט קולוניאלי התיישבותי, חוקקה הכנסת חוקי יסוד ליברליים ובית המשפט הסתמך עליהם נחרצות בפסיקתו. הממשלה הישראלית נשענה אז על הקול הערבי באופן חסר תקדים. מחקרים מראים כי מערכת היחסים בין המדינה, הרוב היהודי והמיעוט הפלסטיני היו אז בשיאם. עזמי בשארה, שאינו ידוע באהדתו הרבה לציונות, כתב בשנת 1999 כי "אי אפשר להמשיך ולראות בהתייחסותו של הערבי לישראליותו מכשיר ותו לא. בתרבות ובפוליטיקה (שלא לדבר על הכלכלה) הייתה הישראליזציה לרכיב מעצב בזהותו של האזרח הערבי".

קריסת הסכמי אוסלו, ועימם קריסתה של הנטייה כלפי התהליך הקולוניאלי התיישבותי, השיבה את ביטויי הקולוניאליזם הכובש והביאה אותם לשיאים חדשים. קיום משטר שכזה מחייב דיכוי והתנגדות הולכים וגוברים אשר יכולים רק להחריף את הקיטוב בין מתיישב ובין יליד. כתוצאה מכך מצטמצמת ההיתכנות של זהויות לימינליות כמו "הערבי-הישראלי". על התחזקותה של מגמה זו מעיד חוק הלאום, שאושר לא מזמן.

מדינה ציונית לכל אזרחיה

אם נפסוק שהציונות בעשוריה הראשונים לא הייתה אלא קולוניאליזם התיישבותי, ושבעשורים האחרונים ישראל מתאפיינת רק בקולוניאליזם כובש וממנו נגזרות כל האמונות שנהגו והפרקטיקות שיושמו בשמה, אזי נחליף מהותנות אחת באחרת. הרי לאורך ההיסטוריה של הציונות ושל ישראל ראו עצמן הנפשות הפועלות כמונעות מגורמים אחרים - הומניזם, דת, יהדות על מגוון מובניה, קנאות לאומית, ניציות, ואף עליונות אתנית. אבל מושגי הקולוניאליזם חשובים מכיוון שהם מאפשרים לנו למצוא הסברים מבניים יותר למניעים של המתיישבים הציונים ושל יורשיהם הישראלים, ולא לקבל כמובן מאליו או באופן בלעדי את ההסברים שמספקות אותן דמויות היסטוריות.

כך גם עלינו להבין את הקולות שלאחרונה נשמעים יותר ויותר, בשמאל הישראלי ואף בשמאל הפלסטיני, הקוראים לכינונה של מדינה אחת דמוקרטית אשר תכלול יהודים ופלסטינים כאזרחים שווים. אותם יהודים, בני העם השולט, אשר מקדמים פתרון שכזה, גם אם הם כופרים בתווית "ציוני" ומגדירים עצמם כפוסט-ציונים או אפילו כאנטי-ציונים, טוב יעשו אם יכירו בכך שהם מקדמים גם הם תהליך קולוניאלי התיישבותי, גם אם באמצעים משלבים ושוויוניים. פתרון המדינה האחת הדמוקרטית דומה לזה שהלבנים הסכימו לו בדרום

אפריקה של שנות התשעים בכך שהוא ממשם את שאיפת המתיישב להפוך לבן בית. אם מדינת ישראל תישאר דמוקרטית, תעניק ביטחון אישי ושוויון מלא לכל אזרחיה ותכיר בשני לאומיה, היהודי והפלסטיני - כלומר בהיותם של היהודים בני המקום לא פחות מהפלסטינים - פתרון כזה יכול אפילו להיחשב לפתרון ציוני.

ד"ר ארנון דגני הוא עמית קרייטמן במכון לחקר ישראל והציונות באוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

מאמרו של אריה דובנוב על ציונות שוויונית:
החזון הנשכח של הציונות הרב-לאומית

מאמרם של אלי אושרוב ואבי־רם צורף על ציונות שוויונית:
לא בארץ הצבי בלבד